

PAPIRUSUL NASH ȘI KETEF HINNOM - CELE MAI VECHI DOCUMENTE BIBLICE, IMPLICAȚII EXEGETICE

Pr. Conf. Dr. **Constantin JINGA**

Abstract: In this article, the author presents and analyzes two biblical documents of utmost importance for the textual criticism of the Old Testament. The Nash Papyrus and the Ketef Hinnom scrolls are described, the author is discussing the problem of their dating, and the texts of the two documents are offered into Romanian, in parallel with the corresponding biblical texts. The opinions of specialists who have dealt with the study of these documents are summarised. Finally, the author highlights the implications of these documents for the history of the Old Testament. In the same time, the article is drawing attention to the fact that the documents are coming from an age when biblical contents and messages were transmitted and disseminated by various means, in a time when there was no Bible, understood as a book, as we do understand it today. The Nash Papyrus and the silver scrolls from Ketef Hinnom are important not only as the oldest manuscripts of the Old Testament, but also for the hermeneutical outlook they are part of. And this can be such a good lesson for us, today.

Keywords: *textual criticism, manuscripts, biblical archaeology, history of the Hebrew Bible, Decalogue, Shema Israel, priestly blessing, post modern hermeneutics*

Literatura de specialitate referitoare la istoria și transmiterea textelor din componența canonului biblic al Vechiului Testament este destul de slab reprezentată, în studiile biblice românești. O importantă contribuție la umplerea acestui gol aducea, în urmă cu mai bine de un deceniu, Mihai V. Vladimirescu prin lucrarea sa intitulată: *O istorie a Bibliei ebraice*¹. Aici, profesorul Vladimirescu prezenta date la acea oră recente și relevante cu privire la sursele cele mai importante, la manuscrise și familii de manuscrise, la codici și ediții, care într-un stadiu timpuriu au stat la baza alcătuirii Bibliei ebraice, respectiv a Vechiului Testament. Ulterior, unele dintre acestea vor fi valorificate mai cu seamă în calitate de referințe sau de martori pentru verificarea traducerilor în limbi vernaculare. De asemenea, fapt notabil pentru studiile de analiză textuală, autorul dedică o secțiune importantă a cărții sale, manuscriselor și codexurilor biblice din antichitatea târzie, începând cu manuscrisele de la Marea Moartă, cu manuscrisele descoperite la Cairo sau cu marii codici, care la noi, în general vorbind, se bucură de o atenție relativă.² Se vede lucrul acesta și din faptul că aceste izvoare sunt tratate destul de sintetic inclusiv în mai noua *Introducere în Vechiul Testament. Manual pentru Facultățile de Teologie Ortodoxă* (București, 2018)³, unde doar sunt trecute în revistă marile

¹ Mihai Valentin Vladimirescu, *O istorie a Bibliei ebraice*, Polirom, 2006.

² *Idem*, *op.cit.*, pp. 137 sq.

³ Vezi Pr. prof. univ. dr. Ioan Chirilă (coord.), Pr. prof. univ. dr. Dumitru Abrudan, Pr. prof. univ. dr. Petre Semen, Pr. conf. univ. dr. Constantin Oancea, Pr. conf. univ. dr. Remus Onișor, Pr. prof.

familii de manuscrise și codici. Totodată, *Introducerea ...* oarecum acreditează ideea că documentele cele mai timpurii legate de conținuturile Vechiului Testament ar fi manuscrisele descoperite la Marea Moartă⁴.

Până în prezent, în literatura de specialitate de la noi, sursele textuale biblice anterioare manuscriselor de la Marea Moartă de-abia în trecut sunt menționate. Într-adevăr, așa cum este și de așteptat, acestea sunt puțin numeroase și fragmentare. Unele dintre ele pot fi neconcludente pentru critica de text, dar aceasta nu le face lipsite de importanță pentru exegeză. Despre asemenea texte se face vorbire mai degrabă în mass media și adeseori ele fac obiectul unor știri strict informative, atunci când nu devin, în mod eronat, subiect pentru știri de senzație care anunță tot felul de „descoperiri epocale”.

În rândurile ce urmează ne propunem să prezentăm două asemenea documente de maximă importanță pentru studiul Vechiului Testament: Papirusul Nash și inscripția de pe amuletele descoperite la Ketef Hinnom. Ambele conțin fragmente din texte veterotestamentare și provin dintr-o epocă îndepărtată, atestând astfel circulația și, nu în ultimul rând, uzul textului biblic în antichitatea iudaică.

Papirusul Nash (MS Or. 233)

Până la descoperirea Manuscriselor de la Marea Moartă, cu începere din anul 1947, Papirusul Nash era considerat a fi cel mai vechi fragment scris, care conține porțiuni însemnate din textul Bibliei ebraice. Din acest motiv el apare enumerat, pe ici pe colo, între sursele importante pentru studierea transiterii și evoluției textului Vechiului Testament. Dar pe lângă lucrările deja menționate, nu aflăm informații solide despre el, în literatura română de specialitate. Date elementare mai găsim în reviste de popularizare, cum ar fi cele oferite de către Adrian Nicolae, într-un articol din revista „Știință și tehnică” unde se vorbește despre digitalizarea manuscrisului și despre ridicarea lui în mediul *on line* de către o echipă de cercetători de la Biblioteca Universității din Cambridge⁵. Studiile de specialitate sunt rare și uneori derutante. Așa îl menționează Pr. Cătălin Varga, într-un eseu destul de amplu dedicat istoriei textului sacru. Acesta îl enumăra alături de Papirusul Fuad, dar afirmă în mod eronat că „aceste documente sunt în limba greacă”⁶ și de aici conchide că ambele ar fi traduceri. Papirusul Fuad (266b-266c) este într-adevăr un manuscris de limbă greacă, provenind foarte probabil de pe la jumătatea secolului I d.Hr., care conține porțiuni de text stabilite a corespunde cu Deuteronom 31:28-32:7. Însă părerile sunt destul de împărțite cu privire la faptul că

univ. dr. Mircea Basarab, *Introducere în Vechiul Testament. Manual pentru Facultățile de Teologie Ortodoxă*, volum tipărit cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Basilica, București, 2018.

⁴ *Op. cit.*, p. 52.

⁵ Adrian Nicolae, *Unele dintre cele mai vechi texte religioase ale lumii sunt online*, în rev. „Știință și tehnică”, 13 dec.2012, <https://stiintasitehnica.com/unele-dintre-cele-mai-vechi-texte-religioase-ale-lumii-sunt-online/>, accesat la 01.06.2019.

⁶ Cătălin Varga, „Istoria textului sacru – de la primele documente la formarea Canonului biblic”, în vol. ... *SENTENTIA*, Editura Academica Brâncuși, Târgu Jiu, 2012, pp. 139, 142.

ar reprezenta sau nu o traducere după o sursă ebraică⁷. În schimb, în orice caz, Papirusul Nash nu este scris în limba greacă. Acest lucru apare foarte bine precizat în bibliografia românească de specialitate, de către Alexandru Mihăilă, care îl enumeră între manuscrisele ebraice importante pentru tradiția textuală a Vechiului Testament⁸.

Papirusul Nash (MS Or. 233) este un manuscris alcătuit cu scrierea ebraică pătrată cursivă (ebr. *ktāb 'ašûri*), din perioada pre-irodiană timpurie. A fost descoperit de către egiptologul Walter Llewellyn Nash, pe atunci secretar al Societății de Arheologie Biblică din Anglia – de la care îi și provine numele. Se pare că W. L. Nash a achiziționat documentul în anul 1898, de la un negustor de antichități din Egipt, împreună cu o serie de alte manuscrise foarte vechi. Nash a prezentat manuscrisul Bibliotecii Universității din Cambridge, unde a fost descifrat și studiat de către Stanley A. Cook. Profesorul Cook a publicat rezultatele cercetării sale în ediția din ianuarie 1903 a *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*⁹. Articolul lui S. A. Cook prezintă manuscrisul în amănunțime, analizează fiecare rând în parte, subliniază dificultățile de descifrare și eventualele variante de reconstituire, compară cu familii de manuscrise ebraice cunoscute în epocă, confruntă cu versiunea LXX și propune o serie de direcții de studiu legate nu atât de datarea și de descifrarea manuscrisului, cât de posibilele utilizări ale acestuia. Din 2012, manuscrisul este accesibil *on line*, la adresa: <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-OR-00233/1>.

Documentul a fost datat ca provenind aproximativ de la jumătatea secolului II î.Hr. Originea geografică a manuscrisului este incertă. El pare a proveni din sânul unei comunități iudaice din Fayyum (Egipt). La ora actuală există mai multe descrieri ale papirusului, majoritatea bazate pe fișa de catalog a acestuia. Manuscrisul se prezintă sub forma unei singure file de papirus, cu text doar pe o singură parte; fila are 140 mm înălțime, lățimea este de 60 mm. Este foarte probabil ca fila să fi fost păstrată împăturită, motiv pentru care se prezintă sub forma a 4 bucăți distincte, dar încă prinse între ele, păstrate în condiții relativ bune, dată fiind vechimea documentului. Textul este lizibil, dar se distinge cu greutate. Sunt în total 24 de rânduri descifrabile și încă un rând dificil de citit și întrerupt, dar posibil de intuit contextual. De altfel, rândul 25 a putut fi reconstituit aproape în totalitate¹⁰.

Papirusul Nash conține două fragmente biblice ebraice deosebit de importante: *Decalogul* și versetele incipiente din *Shema Israel (Ascultă, Israele)*.

⁷ Bruce M. Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible: An Introduction to Palaeography*, Oxford University Press, Oxford, 1991, p. 60; Armin Lange, Matthias Weigold, József Zsengellér, Emanuel Tov, *From Qumran to Aleppo: a discussion with Emanuel Tov about the textual history of Jewish scriptures in honor of his 65th birthday*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009, pp. 59-60.

⁸ Alexandru Mihăilă, *Introducere în Studiul Noului Testament*, (format electronic .pdf) v.3.0 – nov 2006 p. 16. Cu privire la datarea documentului, profesorul Mihăilă îmbrățișează opinia lui Stanley A. Cook, care susține ca dată de origine pentru MS Or. 233, sec. I A.D. Vezi *infra* nota 9, Stanley A. Cook, 1903, pp. 46-49 și, mai ales, p. 51.

⁹ Vezi Stanley A. Cook, *A Pre-Massoretic Biblical Papyrus*, în „Proceedings of the Society of Biblical Archaeology”, nr. 25/Jan.14, 1903, pp. 34-56.

¹⁰ Vezi <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-OR-00233/1> accesat la 02.06.2019.

Decalogul ocupă rândurile 1-21, iar rândurile 22-25 prezintă vs. incipiente din *Shema Israel*. Redăm mai jos conținutul MS Or. 233 într-un tabel sinoptic, astfel încât acesta să poată fi comparat cu fragmentele biblice din versiunile canonice ale Bibliei¹¹:

Nr. rând	P. Nash MS Or. 233 (traducere)¹²	Ieșirea 20:2-17	Deuteronom 5:6-21; 6:3b-5a
1	Eu sunt Yahwe Dumnezeul tău care te-a [scos] din pământul E[giptului]	[20:2] Eu sunt Domnul Dumnezeul tău, Care te-a scos din pământul Egiptului și din casa robiei.	[5:6] Eu sunt Domnul Dumnezeul tău, Care te-am scos din pământul Egiptului, din casa robiei
2	[nu vei ave]a alți dumnezei în[aimea] mea. Nu îți vei făuri [pentru tine vreo imagine]	[20:3-4a] Să nu ai alți dumnezei afară de Mine! Să nu-ți faci chip cioplit	[5:7-8a] Să nu ai alți dumnezei afară de Mine. Să nu-ți faci chip cioplit,
3	[sau reprezentare] a ceva din cerurile de sus sau a ceva din pământul [de jos]	[20:4b] și nici un fel de asemănare a nici unui lucru din câte sunt în cer, sus, și din câte sunt pe pământ, jos	[5:8b] nici vreo înfățișare a celor ce sunt sus în cer, sau jos pe pământ, sau în apă și sub pământ
4	sau a ceva din apele de sub pământ. Nu te vei închina lor [nici]	[20:4c-5a] și din câte sunt în apele de sub pământ! Să nu te închini lor, nici	[5:8b-9a] sau în apă și sub pământ. Să nu te închini lor, nici
5	[nu le vei sluji, căci] Eu sunt Yahwe Dumnezeul tău, Dumnezeu gelos, ținând nedreptatea	[20:5b] să le slujești, că Eu, Domnul Dumnezeul tău, sunt un Dumnezeu zelos, care pedepsește	[5:9b] să le slujești, căci Eu Domnul Dumnezeul tău sunt Dumnezeu zelos, Care pedepsește vina
6	părinților asupra copiilor până la al treilea și al patrulea neam asupra celor ce mă urăsc pe mine [și făcând]	[20:5c] pe copii pentru vina părinților ce Mă urăsc pe Mine, până la al treilea și al patrulea neam și	[5:9c] părinților în copii până la al treilea și al patrulea neam pentru cei ce Mă urăsc.
7	[binele până la al miilea] asupra celor că mă iubesc pe mine și îmi țin poruncile. [Nu vei]	[20:6-7a] Mă milostivesc până la al miilea neam către cei ce Mă iubesc și păzesc poruncile Mele. Să nu	[5:10-11a] Și Mă milostivesc până la al miilea neam către cei ce Mă iubesc și păzesc poruncile Mele. Să nu
8	[lua numele Yahwe] Dumnezeul tău în deșert, căci Yahwe nu va trece cu vederea păcatul [celor ce]	[20:7b] iei numele Domnului Dumnezeului tău în deșert, că nu va lăsa Domnul nepedepsit	[5:11b] numele Domnului Dumnezeului tău în deșert, că nu va lăsa Domnul Dumnezeul tău nepedepsit
9	au luat numele lui în deșert. Păzește ziua de Sabbath [și o cinstește pe ea]	[20:7c-8] pe cel ce ia în deșert numele Lui. Adu-ți aminte de ziua odihnei, ca să o sfințești.	[5:11c-12] pe cel ce ia numele Lui în deșert. Păzește ziua odihnei, ca să o ții cu sfințenie, cum ți-a poruncit Domnul Dumnezeul tău.

¹¹ Fragmentele biblice sunt redată după *Biblia*, Ed. IBMBOR, București, 1982.

¹² Traducerea în limba română este realizată după textul descifrat de către Cook și Burkitt și ținând cont de traduceri în limba engleză ale celor doi cercetători. Vezi S.A.Cook, *Op. cit.*, anexa II; F. C. Burkitt, *The Hebrew Papyrus of the Ten Commandments*, în rev. „The Jewish Quarterly Review”, nr. 15, 1903, pp. 394-396.

10	șase zile vei lucra și vei face tot lucrul tău și în [ziua a șaptea]	[20:9-10a] Lucrează șase zile și-ți fă în acelea toate treburile tale, iar ziua a șaptea	[5:13-14a] Șase zile lucrează și-ți fă toate treburile tale; Ziua a șaptea
11	Sabbath pentru Yahwe Domnul tău, nu vei face niciun fel de lucrare, [tu]	[20:10b] este odihna Domnului Dumnezeului tău: să nu faci în acea zi nici un lucru: nici tu,	[5:14b] este ziua de odihnă a Domnului Dumnezeului tău. Să nu faci în ziua aceea nici un lucru: nici tu,
12	[și fiul tău și fiica ta], sclavul tău și servitoarea ta, boul tău și asinul tău, toată [vita,]	[20:10c] nici fiul tău, nici fiica ta, nici sluga ta, nici slujnica ta, nici boul tău, nici asinul tău, nici orice dobitoc al tău,	[5:14c] nici fiul tău, nici fiica ta, nici robul tău, nici roaba ta, nici boul tău, nici asinul tău, sau alt dobitoc al tău,
13	[și străinul aflat] în porțile tale. Căci în șase zile Ya[hwe a făcut]	[20:10d-11a] nici străinul care rămâne la tine, că în șase zile a făcut Domnul	[5:14d] nici străinul tău care se află la tine, ca să se odihnească robul tău și roaba ta cum te odihnești și tu.
14	ceruril[e] și pământul, marea și to[ate cele dintru acestea]	[20:11b] cerul și pământul, marea și toate cele ce sunt într-însele,	[5:15a] Adu-ți aminte că ai fost rob în pământul Egiptului și Domnul Dumnezeuul tău te-a scos de acolo cu mână tare și cu braț înalt
15	și s-a odihnit [în cea] de a șaptea zi; astfel Yahwe a binecuvântat [cea]	[20:11c] iar în ziua a șaptea S-a odihnit. De aceea a binecuvântat Domnul	[5:15b] și de aceea ți-a poruncit Domnul Dumnezeuul tău
16	de a șaptea zi și a sfințit-o. Cinstește pe tatăl tău și pe mama ta [ca]	[20:11d-12a] ziua a șaptea și a sfințit-o. Cinstește pe tatăl tău și pe mama ta, ca	[5:15c-16a] să păzești ziua odihnei și să o ții cu sfințenie. Cinstește pe tatăl tău și pe mama ta, cum
17	să-ți fie bine ție și ca zilele tale să fie lungi pe pământul [pe care]	[20:12b] să-ți fie bine și să trăiești ani mulți pe pământul pe care	[5:16b] ți-a poruncit Domnul Dumnezeuul tău, ca să trăiești ani mulți și să-ți fie bine în pământul acela,
18	Yahwe Dumnezeuul ți l-a dat ție. Nu vei săvârși adulter. Nu vei ucide. [Nu] vei	[20:12c, 13, 14, 15a] Domnul Dumnezeuul tău ți-l va da ție. Să nu ucizi! Să nu fii desfrânat! Să nu	[5:16c, 17, 18] pe care Domnul Dumnezeuul tău ți-l dă ție. Să nu ucizi! Să nu fii desfrânat!
19	[fu]ra. Nu vei [aduce] împotriva aproapelui tău mărturie deșartă. Nu vei pofti [la]	[20:15b, 16, 17a] furi! Să nu mărturisești strâmb împotriva aproapelui tău! Să nu dorești	[5:19, 20, 21a] Să nu furi! Să nu dai mărturii mincinoase asupra aproapelui tău! Să nu poftesti
20	[nevasta aproapelui tău. Nu vei] dori casa aproapelui tău, pământul lui, nici sclavul lui,	[20:17b] casa aproapelui tău; să nu dorești femeia aproapelui tău, nici ogorul lui, nici sluga lui,	[5:21b] femeia aproapelui tău și să nu dorești casa aproapelui tău, nici țarina lui, nici robul lui,
21	[nici servitoarea lui, nici boul lui], nici asina lui, nimic din cele ce sunt ale aproapelui tău. [spațiu liber]	[20:17c] nici slujnica lui, nici boul lui, nici asinul lui și nici unul din dobitoacele lui și nimic din câte are aproapele tău!	[5:21c] nici roaba lui, nici boul lui, nici asinul lui, nici orice dobitoc al lui, nici nimic din cele ce sunt ale aproapelui tău!
22	Și acestea sunt hotărârile și legile pe care Moise le-a poruncit [fiilor lui]		[6:3b] Acestea sunt hotărârile și legile pe care le-a dat Domnul Dumnezeuul fiilor lui

23	[Israel] în pustie, când au ieșit ei din pământul Egiptului. Ascult[ă]	[6:3c-4a] Israel în pustie, după ieșirea lor din pământul Egiptului. Ascultă
24	[Isra]ele, Yahwe este Dumnezeul tău, Yahwe este unul și tu vei iubi pe	[6:4] Israele, Domnul Dumnezeul nostru este singurul Domn
25	[Yahwe Dum]n[ezeul tău din toat]ă i[nima ta] ...	[6:5a] Să iubești pe Domnul Dumnezeul tău, din toată inima ta ...

Se observă că textul *Decalogului* din MS Or. 233 ar fi mai apropiat de Ieșirea 20, decât de cel din Deuteronom 5. Dacă ar fi să luăm în considerare modul cum este formulată porunca a IV-a, observăm că aceasta este mai apropiată de Ieșirea 20:10-11, decât de Deuteronom 5:14-15; la fel, și porunca a X-a este formulată mai apropiat de Ieșirea 20:17, decât de Deuteronom 5:21. Iar *Shema Israel* redă textul din Deuteronom 6:3c-5a, cuprinzând și o frază introductivă, care în TM nu s-a păstrat¹³. Fragmentele de text din Papirusul Nash prezintă particularități de limbaj, o taxonomie și o preferință pentru anumite lexeme ce pare a situa documentul într-o categorie de manuscrise ebraice diferită față de TM standard și oarecum mai apropiate de ceea ce s-ar putea numi o linie a LXX¹⁴. De aceea, unii cercetători sugerează că avem de a face cu o recenzie foarte apropiată de cea care ar fi putut reprezenta chiar un text-sursă pentru versiunea din LXX¹⁵. În orice caz, papirusul dă seama de o versiune a textului biblic timpurie, probabil anterioară TM, chiar dacă documentul în sine are putea fi contemporan sau chiar ulterior TM. Este foarte probabil ca într-o epocă timpurie, să se fi aflat în circulație în paralel mai multe versiuni ale textului biblic, parte dintre acestea ieșind oficial din uz, după consacrarea TM, dar continuând să circule și să fie utilizate în medii mai restrânse sau în cult.

De altfel, discuțiile referitoare la utilizarea acestui papirus sunt deosebit de interesante. Ținând cont de faptul că manuscrisul are o singură filă, scrisă doar pe o singură parte și de faptul că a fost păstrat împăturit, l-a condus pe unul dintre primii cercetători care s-au aplecat asupra lui, pe F. C. Burkitt, la ipoteza că papirusul ar fi fost împăturit și îngropat alături de posesorul lui, ca parte a unui ritual funerar¹⁶. Dar, dată fiind proveniența documentului, ipoteza lui Burkitt este dificil de demonstrat. Pe de altă parte, asocierea dintre *Decalog* și *Shema Israel* a dus în mod firesc la ideea că manuscrisul va fi fost realizat în vederea utilizării lui în cultul iudaic specific perioadei celui de al doilea Templu, când era consacrată și

¹³ În trad. rom., fraza se găsește în Deuteronom 6:3b-c „Acestea sunt hotărârile și legile pe care le-a dat Domnul Dumnezeul fiilor lui Israel în pustie, după ieșirea lor din pământul Egiptului.”

¹⁴ Vezi în acest sens observațiile lui F. C. Burkitt, publicate la scurt timp după editarea manuscrisului, în F. C. Burkitt, *Op. cit.*, p. 392.

¹⁵ Această opinie este reluată și de către Moshe Greenberg, în articolul corespondent din *Encyclopaedia Judaica*, ed. II, vol. 14, Thomson&Gale, Keter P.H., Jerusalem, 2007, pp. 783-784.

¹⁶ F. C. Burkitt, *Op. cit.*, pp. 407-408.

generalizată în comunitățile iudaice, practica recitării celor două texte¹⁷. În ultimele decenii pare a fi acceptată ipoteza că avem de a face într-adevăr cu o componentă a unui filacteriu sau *tephilin*, despre care știm că se utiliza atât ca obiect de cult (public sau privat), cât și în scopuri apotropaice¹⁸.

Dincolo de aceste discuții, Papirusul Nash rămâne un document foarte valoros, pentru că el dă seama de credința poporului ales în unicitatea lui Dumnezeu; pentru că este o dovadă solidă în favoarea monoteismului biblic; pentru că indică legătura profundă între respectarea poruncilor lui Dumnezeu și doctrina monoteistă atât de clar exprimată, iată, la nivel de secol II î.Hr. Iudaismul celui de al doilea Templu se vedește astfel a fi nu doar o doctrină teoretică, ci mărturisirea devoțională a unei credințe important de asumat prin împlinirea practică a voinței lui Dumnezeu, sintetizată în Cele Zece Porunci.

Pentru studiile biblice în mod particular, MS Or. 233 este deosebit de important, pentru că acest document reprezintă un martor esențial în favoarea existenței a cel puțin unei versiuni a primelor cinci cărți din Biblie, anterioară TM și similară celei din LXX, dar diferită de ambele. Această versiune circula probabil în comunitățile iudaice din Egiptul secolul II î.Hr. În mod evident, ea a continuat să fie folosită în scopuri culturale - în sens larg, chiar și după generalizarea LXX și a TM.

Ketef Hinnom (KH1-KH2)

Documentul Ketef Hinnom, fiind o descoperire relativ recentă, de-abia dacă este menționat în literatura română de specialitate. Astfel, este lăsat mult loc pentru senzațional sau, în cel mai fericit caz, pentru articole din reviste de popularizare. Cea mai serioasă referință am găsit-o într-un studiu de-a lui Alexandru Mihăilă, care se ocupă de *Concepția despre moarte și grija față de cei adormiți în Vechiul Testament*¹⁹. Lucrurile sunt legate unele de altele, pentru că sulurile KH1 și KH2 s-au descoperit într-un mormânt, unde au fost plasate inițial cu scop probabil apotropaic.

Documentul a fost denumit după numele locului unde a fost descoperit, și anume: *Ketef Hinnom*, „Umărul lui Hinnom” - un sit aflat în partea de SV a Ierusalimului, unde în a doua jumătate a anilor '70 se efectuau intense cercetări arheologice, datorită descoperirii acolo a mai multor peșteri folosite în scopuri funerare. Denumirea de *Ketef Hinnom* se pare că îi aparține profesorului și

¹⁷ Vezi *Talm. J. Berakhoth*, 1.8; *Talm. B. Berakhoth*, 12:a. - ambele surse atestă faptul că în epocă exista parctica recitării zilnice a *Decalogului* și a *Shema Israel*.

¹⁸ Termenul „filacteriu, filacterii”, de origine elină, s-a generalizat ca desemnând un obiect de cult specific iudaismului: *tephilin*, „panglici de rugăciune” (ebr. *tēpilyin*). „Filacteriu” însemna la origine, în limba greacă, „protecție, ocrotire, apărare”. Vezi gr. φυλακτήριον, φυλακτήρ, „fortificație, garnizoană, pază” și vb. gr. Φυλάσσω, „a păzi, a proteja, a purta de grijă”. În literatura clasică greacă apare și cu sens de „amuletă” (Demosthene, Plutarh). O sinteză referitoare la folosirea textelor biblice în scopuri apotropaice, la Stefan C. Reif, „Shema,” in Eric Orlin et al. (eds.), *Routledge Dictionary of Ancient Mediterranean Religions*, Routledge, New York, 2016, p. 872.

¹⁹ Alexandru Mihăilă, *Concepția despre moarte și grija față de cei adormiți în Vechiul Testament (partea I)*, în rev „Ortodoxia”, Seria a II-a, Anul IV, nr. III, iulie-septembrie, 2012, București, pp. 123-142.

arheologului israelian Gabriel Barkayi. Acesta a alăturat două toponime: *Ketef Hayevusi*, „Umărul iebusitului” și *Gey Ben Hinnom*, „Valea lui Ben Hinnom”, rezultatul fiind sintagma *Ketef Hinnom*.

Locul a devenit interesant pentru arheologi în prima jumătate a secolului XX. După primul război mondial, mai precis la finele anilor '20, aici a fost construită o biserică scoțiană prezbiteriană, Sf. Andrei, în memoria soldaților scoțieni căzuți la datorie în confruntările cu armata otomană. Biserica a fost consacrată în anul 1930. La N față de biserică se găsea un complex de peșteri, care fuseseră utilizate de către armata otomană ca depozite pentru muniție și armament ușor. Aceste peșteri adăposteau mai multe morminte antice, săpate în interiorul lor. Cercetări sistematice s-au derulat după cel de al doilea război mondial, când în partea de NE față de biserică au fost excavate nouă peșteri funerare ce datează din epoca fierului. Peșterile au fost utilizate ca morminte până în secolele VI-V î.Hr, deci până în perioada dominației persane. Tot acolo s-a mai găsit un mormânt roman și ruinele unei biserici bizantine.

În dimineața zilei de 4 august 1979, cu ocazia săpăturilor efectuate în complexul de peșteri de la Ketef Hinnom, Judy Hadley, pe atunci studentă la Colegiul Wheaton și membru în echipa lui Gabriel Barkayi, descoperă în zona D a mormântului explorat, un mic sul de argint, care este înregistrat cu numărul 31 și plasat în coșul 481. Ulterior, acesta va fi KH1. În zilele următoare a fost descoperit și KH2. Astfel, în mormintele cu nr. 24 și 25, printre cele aproximativ 700 de artefacte deosebit de importante, s-au scos la iveală și aceste două suluri din argint inscripționate cu text. Unul dintre acestea prezenta tetragrama YHWH (literele ebraice: yod-he-waw-he). Încă de la început s-a presupus că proprietarul purta aceste suluri de argint desfășurate, ca filacterii. Procesul laborios de tratare a sulurilor, în vederea derulării lor astfel încât să poată fi descifrate, a durat cca. trei ani²⁰. Textul inscripționat s-a dovedit a proveni din Vechiul Testament, iar partea lui cea mai importantă ar fi mai precis din Cartea Numeri: este vorba despre binecuvântarea preoțească din Numeri 6:24-26. Într-o primă fază, Gabriel Barkayi și echipa au datat sulurile de argint ca provenind din secolul VII î.Hr., deci dintr-o epocă premergătoare cuceririi Ierusalimului de către babilonieni, fiind astfel singurele fragmente de text biblic care au ajuns până la noi, din perioada primului Templu. Este foarte probabil ca ele să provină din perioada profetului Ieremia²¹.

²⁰ Interesantă în acest sens mărturia lui Gordon Franz, unul dintre membrii echipei de arheologi care au descoperit KH1 și KH2: Gordon Franz, *The Excavations at St. Andrews Church in Jerusalem*, în „Near East Archaeological Society Bulletin”, 27/1986, pp. 5-24.

²¹ Am sintetizat informațiile referitoare la KH1 și KH2 pe baza a două articole publicate de către echipa de cercetători condusă de către Gabriel Barkayi, după cum urmează: Gabriel Barkay et al., *The Challenges of Ketef Hinnom: Using Advanced Technologies to Reclaim the Earliest Biblical Texts and their Context*, în „Near Eastern Archaeology”, 66 nt. 4, 2003, pp. 162-171; Gabriel Barkay, Marilyn J. Lundberg, Andrew G. Vaughn, Bruce Zuckerman, *The Amulets from Ketef Hinnom: A New Edition and Evaluation*, în „Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, nr. 334, mai 2004, pp. 41-71. Vezi și Marina Rasovsky, David Bigelajzen, Dodo Shenhav, *Cleaning and Unrolling the Silver Plaques*, în rev. „Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University”, vol. 19, nr. 2, January 1992, pp. 192-194.

Studii de dată mai recentă, precum cele întreprinse de către profesorul Nadav Na'aman de la Universitatea din Tel Aviv, par a conduce totuși către o perioadă post-exilică. Na'aman propune sec. VI-V î.Hr., deci după el, sulurile ar fi totuși de la începutul perioadei celui de al doilea Templu²².

KH1, primul dintre cele două suluri, este mai mare în dimensiuni, raportat la KH2. Astfel, KH1 măsoară 27,5 mm lățime având un diametru de 11 mm, iar în centru prezintă un orificiu cu diametrul de 2 mm, prin care se trecea un fir, astfel încât obiectul să poată fi purtat în jurul gâtului. Desfășurat, sulul măsoară 97 mm lungime și 27 mm lățime. KH2 are 11,5 mm lățime și un diametru de 5,5 mm. Desfășurat, are 39,2 mm lungime și 11 mm lățime. În partea de jos, stânga, sulul prezintă urme de ruptură; aici lipsește o porțiune însemnată de material. Materialul nu este argint 100%, ci conține și o concentrație foarte mică de cupru. Textul a fost descifrat cu mare dificultate. De-abia în 1994, datorită unei tehnici fotografice foarte avansate²³, literele au devenit vizibile. La începutul anilor 2000 sulurile au fost analizate din nou. Astfel, ultimele rezultate ale cercetărilor s-au putut publica de-abia în 2004²⁴.

După Gabriel Barkayi, fiecare dintre cele două suluri ar fi avut inițial câte 19 rânduri gravate cu litere ebraice specifice alfabetului paleo-ebraic (P-H) din perioada premergătoare cuceririi Ierusalimului de către babilonieni. Caractere similare sunt întâlnite în mai multe inscripții, în perioada dintre sec. XI-VI î.Hr.²⁵ Redăm mai jos conținutul acestor suluri în două tabele sinoptice, astfel încât acestea să poată fi comparate cu fragmentele biblice corespondente din versiunile canonice ale Bibliei²⁶:

<i>Nr. rând</i>	<i>KH1</i> ²⁷	<i>Pasaje biblice corespondente</i>
	[Rând deteriorat]	
1	...] Yahw ...	
2	[...]	
3	cel mar[e ... care ține]	Ieșirea 20:6 Și Mă milostivesc până la al miilea neam către cei ce Mă iubesc și păzesc poruncile Mele.
4	legământul și	
5	[m]ilostenie pentru cei care [îl] iubesc și (alt: [pe]el;)	Deuteronom 5:10 Și Mă milostivesc până la al miilea neam către cei ce Mă iubesc și păzesc poruncile Mele.
6	cei care păzesc [poruncile lui ...	Deuteronom 7:9 Să știi dar că Domnul Dumnezeuul tău este adevăratul Dumnezeu, Dumnezeu credincios, Care
7	...].[Templul lui este...] ²⁸	

²² Nadav Na'aman, *A New Appraisal of the Silver Amulets from Ketef Hinnom*, în rev. „Israel Exploration Journal”, vol. 61, nr. 2, 2011, p. 188.

²³ Legat de tehnologia folosită la analiza KH1 și KH2, vezi Gabriel Barkay et al., 2003, loc.cit..

²⁴ Vezi Gabriel Barkayi, Marilyn J. Lundberg, Andrew G. Vaughn, Bruce Zuckerman, 2004, p. 61.

²⁵ *Idem*, *Op. cit.*, p. 50.

²⁶ Fragmentele biblice sunt redată după *Biblia*, Ed. IBMBOR, București, 1982.

²⁷ Traducerea în limba română este realizată după textul descifrat de către Barkayi, Lundberg, Vaughn, Zuckerman, 2004, p. 61 și ținând cont de traducerile lor în limba engleză. Am ținut cont și de versiunea propusă de către Alexandru Mihăilă, *Op. cit.*, pp. 137-138. Profesorul Nadav Na'aman propune o lectură ușor diferită a KH1.7-14. Vezi Nadav Na'aman, *Op. cit.*, pp. 189-189.

		păzește legământul Său și mila Sa, până la al miilea neam, către cei ce-L iubesc și păzesc poruncile Lui ... Daniel 9:4 O, Doamne, Dumnezeule cel mare și minunat, Care păzești legământul și îndrumarea pentru cei ce Te iubesc pe Tine și iau aminte la poruncile Tale! Neemia 1:5 Doamne, Dumnezeule al cerurilor, Dumnezeul cel mare și înfricoșător, Care păzești legământul Tău și ești milostiv cu cei ce Te iubesc și păzesc poruncile Tale ...
8	cel veșnic? [...].	
9	binecuvântare[a?] mai mare decât orice	
10	[cur]să și decât răul.	
11	Căci în el este răscumpărarea.	
12	Căci Yahwe	
13	este <i>restauratorul</i> [s.n.] nostru [și]	Isaia 1:26 Și voi <i>aduce la loc</i> [s.n.] judecătorii tăi, ca să judece ca la început, și sfetnicii tăi, ca odinioară ... Isaia 49:6 Este puțin lucru să fii sluga mea, ca să <i>aduci la loc</i> [s.n.] semințiile lui Iacob și să întorci pe cei ce-au scăpat dintre ai lui Israil. ²⁹
14	stânca. Fie ca Yahwe te binecuvânt[e]	Numeri 6:24-26 Să te binecuvânteze Domnul și să te păzească! Să caute Domnul asupra ta cu față veselă și să te miluiască! Să-Și întoarcă Domnul fața Sa către tine și să-ți dăruiască pace!
15	pe tine și	
16	[fie ca el] să te țină.	
17	[Fie ca] Yahwe să-și	
18	strălucească [fața sa] ...	
19	[Rând deteriorat]	

Nr. rând	KH2 ³⁰	Pasaje biblice corespondente
	[Rând deteriorat] Pentru PN xxxxx fiul/fiica lui	
1	xxxx-hu. Fie binecuvântat(ă) el(ea)	
2	de către Yahw[e]	
3	ajutătorul/luptătorul și	
4	Mustrătorul	Naum 1:4 El <i>ceartă</i> [s.n.] marea și o deșartă ... Zaharia 3:2 Și a zis Domnul către Satana: <i>Ceartă-te</i> [s.n.] pe tine Domnul, diavole, <i>ceartă-te</i> [s.n.] pe tine Domnul ... Psalom 18:16 Atunci se dezgolină zăcătoarele mării și tălpile pământului se dădură pe față, din pricina <i>dojanei</i> [s.n.] tale ... ³¹ Psalom 105/106:9 El <i>certă</i> [s.n.] Marea Roșie și ea secă și îi trecu prin adâncuri ca prin pustie.

²⁸ Cf. Nadav Na'aman, 2011, p. 189.

²⁹ Pentru Isaia 1:26; 49:6 am citat din Biblia 1939 (Gala Galaction).

³⁰ Traducerea în limba română este realizată după textul descifrat de către Barkayi, Vaughn, Lundberg, Zuckerman, 2004, p. 68 și ținând cont de traducerile lor în limba engleză. Am ținut cont și de versiunea propusă de către Alexandru Mihăilă, *Op. cit.*, pp. 138.

³¹ Pentru Psalm 18:16 am citat din Biblia 1939 (Gala Galaction).

5	[r]ăului. Fie ca să te binecuvânteze	Numeri 6:24-26 Să te binecuvânteze Domnul și să te păzească! Să caute Domnul asupra ta cu față veselă și să te miluiască! Să-Și întoarcă Domnul fața Sa către tine și să-ți dăruiască pace!
6	Yahwe,	
7	să te țină	
8	Să strălucească Yah-	
9	-[w]e fața sa	
10	[peste] tine și să-ți d-	
11	-ăruiască ție p-	
12	[-a]ce.	
13	[Rând deteriorat]	
14	[Rând deteriorat]	
15	[Rând deteriorat, se disting 2 litere disparate]	
16	[Rând deteriorat]	
17	[Rând deteriorat, se disting probabil 3 litere disparate]	
18	[Rând deteriorat]	

Observăm că în KH1, rândurile 14-19 par a fi începutul aceleiași binecuvântări pe care o regăsim și în KH2.8-12. Binecuvântarea biblică sacerdotală din Numeri 6:24-26 ar fi consemnată, aici, într-o formă sintetică. Am putea încerca o paralelă:

KH1.14-19; KH2.8-12	Numeri 6:24-26
Fie ca Domnul să te țină/păzească! Fie ca Domnul să strălucească fața Sa peste tine și să-ți dăruiască ție pace!	Să te binecuvânteze Domnul și să te păzească! Să caute Domnul asupra ta cu față veselă și să te miluiască! Să-Și întoarcă Domnul fața Sa către tine și să-ți dăruiască pace!

Legătura dintre cele două texte este evidentă, drept pentru care fragmentele KH1.14-19 și KH2.8-12 sunt considerate a fi cea mai timpurie consemnare a unui text biblic, într-o sursă extrabiblică, cu mult înainte de Manuscrisele de la Marea Moartă. Nu în ultimul rând, avem de a face și cu cea mai timpurie consemnare în scris a numelui lui Dumnezeu, Yahwe, ca Dumnezeu al lui Israel. În aceste două lucruri rezidă importanța deosebită a sulurilor Ketef Hinnom.

Cercetătorii care s-au preocupat de KH1 și KH2 agreează în general vorbind opinia că sulurile erau purtate în jurul gâtului, ca amulete și că au fost depuse în mormântul unde au fost descoperite probabil pentru că aparțineau defunctului, dar și în scop apotropaic. Astfel, importanța lor depășește orizontul arheologiei și al exegezei biblice, deschizând o perspectivă interesantă de studiu cu privire la credințele și ideile religioase semite din epoca premergătoare exilului babilonic, cu privire la viața de după moarte, exprimate prin practici funerare prezente și la alte popoare din Orientul Mijlociu antic. În ultimele decenii, cercetările arheologice au scos la iveală și alte artefacte similare, dar de dată mai recentă, conținând texte mai mult sau mai puțin apropiate de cele din KH2.8-12 și dând seama de o practică apotropaică răspândită în zona levantină. Interesant că, chiar și în contexte

levantine străine de cultura iudaică propriuzisă din secolele VII-V î.Hr., textele respectivelor artefacte reiau tematica din Numeri 6:24-26, asumând efectul protector al acestor cuvinte prin împlinirea literală a îndemnului din Numeri 6:27:

Așa să cheme [poarte] numele Meu asupra lor [fiilor lui Israel] și Eu, Domnul, îi voi binecuvânta [păzi].³²

Dacă rămânem în sfera studiilor biblice, este indubitabil că sulturile KH1 și KH2 reprezintă documente de maximă importanță pentru datarea scrierilor Vechiului Testament și mai ales pentru datarea Pentateuhului. De bună seamă, documentul Ketef Hinnom nu poate servi ca bază pentru a susține că Pentateuhul ar fi fost scris în secolul VII sau în secolul V î.Hr. De asemenea, nu oferă date concludente cu privire la autoritatea cărților din Pentateuh. Dar KH1 și KH2 reprezintă o dovadă irefutabilă că, deja în intervalul sec. VII-V î.Hr., binecuvântarea sacerdotală din Numeri 6:24-26 era cunoscută și circula inclusiv în medii iudaice „seculare” - în sensul că ea nu era privită ca o formulă rezervată unei caste anume. Alături de alte documente - ceva mai târzii, este adevărat - KH1 și KH2 atestă prezența Pentateuhului în mediile iudaice, atestă faptul că era cunoscut și faptul că era utilizat în contexte culturale.

Ketef Hinnom și Papirusul Nash - pentru o reconsiderare hermeneutică postmodernă

Am încercat să arătăm, în cele de mai sus, că documentele Ketef Hinnom și Papirusul Nash, cele mai vechi atestări textuale cunoscute până azi, ale vreunui text biblic, ar avea nevoie de ceva mai multă atenție, din partea noastră. Atât pentru ceea ce dovedesc ele, cât și pentru implicațiile exegetice pe care le presupun.

După cum am văzut deja, atât Papirusul Nash (MS Or. 233), cât și Ketef Hinnom (KH1-KH2) fac dovada că textul biblic era cunoscut și răspândit în medii foarte diverse și că, într-o epocă în care ideea de „carte” în sens modern nu era încă cristalizată, textul biblic se putea transmite prin mijloace poate neașteptate pentru un cercetător de secol XIX-XX. În acest sens, s-ar putea ca documentele în discuție să deschidă exegeților contemporani o perspectivă deosebit de interesantă, cu privire la statutul și la circulația conținuturilor biblice în toată perioada premodernă.

Modernitatea a adus cu sine o înțelegere specifică a conținuturilor biblice, legându-le oarecum de o concepție despre „carte” ca obiect. Un moment important și semnificativ al acestei concepții îl reprezintă afirmarea principiului *Sola Scriptura*, care conferă Bibliei un statut privilegiat, dacă nu chiar exclusiv, în contextul transmiterii revelației divine. Nu insistăm aici asupra consecințelor profunde pe care le-a produs perspectiva aceasta, în evoluția hermeneuticii și în cea a gândirii raporturilor dintre om și divin, în general vorbind.

Se știe că în antichitate și chiar mult timp după aceea, cartea nu era percepută exclusiv sau măcar preponderent ca mediu de transmitere a unui mesaj, a unor conținuturi. Iar în secolele VII-V î.Hr., la fel ca în secolele II-I î.Hr., cartea ca

³² Vezi Jeremy D. Smoak, *The Priestly Blessing in Inscription and Scripture: The Early History of Numbers 6:24-26*, Oxford University Press, Oxford, 2016.

obiect, cel puțin în forma încă familiară nouă, în secolul XXI, nici măcar nu exista. Conținuturile erau transmise în felurite moduri, prin medii care puteau lua forme de o diversitate nebănuită. De aceea, ar fi probabil deosebit de interesantă o reconsiderare a înțelegerii literale a *anumitor* conținuturi biblice, în sensul observării limitelor acesteia - pentru că, de bună seamă, nu toate conținuturile biblice puteau fi înțelese literal.

În această direcție, sulurile de argint Ketef Hinnom și Papirusul Nash prezintă câteva particularități pe care le-am numi „biblice” și care ridică o serie de întrebări, ca de exemplu: care conținuturi biblice puteau fi înțelese literal și care nu? După ce criterii se realiza disocierea aceasta? Și exista oare o instanță decizională în această privință? Nu în ultimul rând: înțelegerea literală avea oare un obiectiv care depășea litera textului?

De exemplu: știm, astăzi, despre KH1 și KH2 că sunt două suluri de argint, care se purtau în jurul gâtului, cel mai probabil derulate. Știm că, la fel ca și Papirusul Nash, KH1 și KH2 aveau un rol cultural, dar că funcția lor era apotropaică. De asemenea, știm că textul înscris pe documentele în discuție este de sorginte biblică și că, în acest text, este folosit numele de „Yahwe”, cu referire la Dumnezeu. Detaliile care ar putea ridica semne de întrebare, în contextul descris mai înainte și în orizontul unei lecturi literale a Bibliei, ar fi următoarele:

1. oare faptul că în cazul KH1 și KH2, aceste cuvinte biblice sunt scrise pe suluri din argint ar putea fi înțeles ca o interpretare literală a Psalmului 12/11:6?

Cuvintele Domnului, cuvinte curate, argint lămurit în foc, curățat de pământ, curățat de șapte ori³³.

2. oare faptul că sulurile Ketef Hinnom erau purtate în jurul gâtului ar putea fi înțeles ca o interpretare literală a câtorva pasaje din Pildele lui Solomon?

Căci ele sunt [...] ca o salbă împrejurul gâtului tău ...³⁴

... leagă-le împrejurul gâtului tău ...³⁵

... Căci ele sunt viața sufletului și podoabă pentru gâtul tău ...³⁶

... Leagă-le la inima ta, pururea atârnă-le de gâtul tău. Ele te vor conduce când vei vrea să mergi; în vremea somnului te vor păzi ...³⁷

În fapt, a purta efectiv cuvântul Domnului înscris pe diverse suporturi nu este deloc o practică străină de religiozitatea israelită:

Cuvintele acestea, pe care ți le spun eu astăzi [...] să le legi ca semn la mână și să le ai ca pe o tăbliță pe fruntea ta.³⁸

Îndemnul acesta din Deuteronom 6:6-8³⁹ a condus, în cultura iudaică, la apariția unui obiect de cult deosebit de interesant, numit (ebr.) *tēpilyin*, *tephilin*.⁴⁰

³³ Psalm 12/11:6.

³⁴ Pilde 1:9.

³⁵ Pilde 3:3.

³⁶ Pilde 3:22.

³⁷ Pilde 6:21-22.

³⁸ Deuteronom 6:6-8.

Acesta se prezintă sub forma a două cutii de mici dimensiuni, de formă cubică, care conțin patru fragmente biblice: Ieșirea 13:1-10; Ieșirea 13:11-16; Deuteronom 6:4-9; Deuteronom 11:13-21⁴¹. Cele două cutii sunt prinse între ele cu o curea, astfel încât să se poată purta legate de mâna stângă și de centrul frunții, la rugăciunea de dimineață. Practic vorbind, iudeul pios se roagă în fiecare dimineață purtând *tephilin*. Adică îmbrăcat fiind, la propriu, într-o formă de expresie a cuvântului biblic.

Privind din această perspectivă, documentele Ketef Hinnom și Papirusul Nash dau seama de o lectură a textului biblic similară celei care a condus la apariția filacteriilor (*tephilin*). Este o lectură literală, aplicată într-o epocă în care o concepție despre „carte” ca obiect, atât de familiară nouă, era complet străină. În schimb, prezentă era conștiința unei realități formulată abia în secolul XX: *the medium is the message* (Marshall McLuhan, *Understanding media*, 1964). *Tephilin*, filacteriile sunt mediul și mesajul, în același timp.

Astfel, Ketef Hinnom și Papirusul Nash se vădesc a fi documente deosebit de importante nu doar pentru istoria și transmiterea textului biblic. Ele își relevă însemnătatea mai cu seamă când observăm că sunt atât medii, cât și mesaje. Ketef Hinnom și Papirusul Nash ne arată felul cum receptarea literală a unor conținuturi biblice îi deschide omului posibilitatea de a se putea îmbrăca nu doar metaforic, ci în cel mai propriu sens al cuvântului, în cuvântul lui Dumnezeu. Nu traduce oare aceasta o nostalgie după o stare de comuniune pierdută și regăsită doar odată cu asumarea Învierii Domnului?

Câți în Hristos v-ați botezat, în Hristos v-ați și îmbrăcat ...

³⁹ Vezi și Ieșirea 13:8-9, 16 sau Deuteronom 11:18.

⁴⁰ Vezi *supra*, nota 18.

⁴¹ Dintre acestea, un fragment din Deuteronom 6:4-9 se regăsește în Papirusul Nash.